

Àmbit 3

El temps actual (1890-2015)

Roger Bastida i Sabido
Oriol Vilanova Fernández
Agustín Castellano Bueno
Joan Camós i Cabecerán
Nicolás Cortés Rojano
Manuel Domínguez
M. Àngels García-Carpintero
Enric Gil Meseguer
Clara Carme Parramon
Nelly Peydró Llaneza
Daniel Sáez
Jesús A. Vila

L'Hospitalet, ciutat noucentista

Roger Bastida i Sabido

Educador cultural

Oriol Vilanova Fernández

Guia de museu

L'Hospitalet és una ciutat amb poques obres modernistes significatives, però amb un volum de patrimoni noucentista gens menyspreable. Aquest gruix d'obra noucentista, a més, respon a tendències diverses dins el propi moviment; la nostra revisió pot anar des del palauet de Can Buxeres a la casa Sanfeliu, tot passant per les desenes d'edificis entre mitgeres aixecats durant els anys vint i trenta als barris del Centre, la Torrassa, Santa Eulàlia i Collblanc. Aquesta comunicació pretén ser un estat de la qüestió sobre el tema per tal de parlar a l'entorn de la ciutat noucentista (tant la que fou, com la que no va arribar a ser).

LA CONCEPCIÓ NOUCENTISTA DE L'URBANISME

Durant els anys del Noucentisme els arquitectes, els urbanistes i en general tots aquells tècnics que intervenen als nuclis urbans, ja siguin ciutats, viles o pobles, ho fan seguint una innovadora política urbana de la qual l'Hospitalet no fou una excepció, per bé que determinades circumstàncies històriques van fer que aquesta no s'acabés desenvolupant completament.

El primer que cal tenir present és que a partir del segon terç del segle XIX qualsevol nucli urbà de més de 8.000 habitants estava obligat a disposar d'un Plànol Geomètric d'Al·lineacions, on havia d'aparèixer la xarxa viària existent, així com aquells carrers necessaris per al creixement de la població. Ens trobem, doncs, davant del naixement de l'urbanisme tal i com l'entendem avui: l'ordenació regulada i planificada del creixement d'una ciutat a través dels plànols, eines fonamentals que contribueixen a la construcció de la identitat d'aquesta ciutat.

A les primeres dècades del segle XX assistim a una autèntica febre urbanitzadora i constructiva que es concretarà en l'aparició dels plans de zonificació que, impulsats des dels consistoris, inclouran la planificació de carrers, places, equipaments culturals com escoles i biblioteques, així com de parcs i jardins.

Aquest corrent planificador anirà més enllà, doncs, d'elements arquitectònics concrets. La ciutat en si mateixa és concebuda com un ens viu, canviant i dinàmic, i és en aquest

sentit on cristal·litza el concepte d'urbanisme organicista, on la plàstica aplicada a l'espai del carrer esdevé un tipus d'art amb vocació cívica i s'impulsa la idea de ciutat-jardí. En aquest camp cal fer esment de dos personatges cabdals: Léon Jaussely i Cebrià de Montoliu. Jaussely va projectar per a la veïna ciutat de Barcelona un pla urbanístic que concebia la ciutat com un organisme viu al qual era susceptible aplicar mètodes científics de coneixement, tot recollint les idees que circulaven als manuals de l'època sobre esponjament de l'espai, higienització i disseny d'una xarxa viària eficaç, entre d'altres temes. El seu treball fou el que va connectar l'urbanisme català amb els més innovadors corrents europeus. Cebrià de Montoliu, per la seva banda, fou el gran difusor dels corrents moderns de la cultura urbanística, sobretot a partir de les seves obres *La Ciudad Jardín* (1912) i *Las modernas Ciudades y sus problemas a la luz de la Exposición de Construcción Cívica de Berlín 1910* (1913), que no era sinó la introducció del catàleg de l'urbanista i arquitecte alemany Werner Hegemann, que propugnava la creació d'una capital intel·lectual per tal que els seus habitants assolissin la cultura personal suficient com per ser conscients i comprendre els conceptes complexos de la planificació urbanística.

RAMON PUIG I GAIRALT O L'HOSPITALET QUE VA PODER SER

En aquest context, parlar d'urbanisme noucentista a l'Hospitalet equival a parlar de la figura de l'arquitecte i urbanista municipal Ramon Puig i Gairalt (1886-1937), qui juntament amb el seu germà Antoni són els màxims exponents del moviment a la ciutat, per bé que el segon no va ocupar cap càrrec oficial a l'Ajuntament, raó per la qual no va intervenir en els plans de reforma urbanística.

Titulat el 1912, l'obra de Ramon Puig i Gairalt resulta especialment prolífica a les dècades dels anys vint i trenta, que coincideixen amb el vertiginós creixement demogràfic, ben estudiat per Joan Camós i protagonitzat pels nouvinguts que des de la resta de l'Estat, especialment de Múrcia i Almeria, arribaren per treballar a les obres del Metro i de l'Exposició Internacional de Barcelona de l'any 1929. Segons aquest mateix autor, és entre els anys 1921 i 1924 que l'impuls constructiu a l'Hospitalet és més potent i dinàmic, representant, per al barri de Collblanc - la Torrassa, el 65% de totes les construccions destinades a habitatges d'aquesta nova onada de treballadors i treballadores.

L'Hospitalet del segle XIX, la ciutat anterior a la gran explosió demogràfica dels anys 20, estava formada bàsicament pels nuclis del Centre, Santa Eulàlia i Collblanc, tancats en si mateixos i donant-se l'esquena els uns als altres. No fou fins el 1923 que l'Ajuntament es plantejà la necessitat de disposar d'un pla regulador integral de l'urbanisme de tot el seu terme municipal. Fins aleshores, els diversos consistoris s'havien limitat a aprovar plans d'urbanització parcials presentats a títol personal per propietaris que edificaven i feien créixer les seves parcel·les en funció de les seves necessitats particulars, sense tenir en compte l'impacte en el traçat urbà de la ciutat. El resultat fou un urbanisme desordenat, que amenaçava amb empitjorar encara més amb la nova onada de creixement demogràfic dels anys vint.

Així, l'any 1926 Puig i Gairalt va guanyar el concurs convocat per l'Ajuntament amb el seu "Pla d'Eixample i Sanejament Interior" de l'Hospitalet, títol revelador que confirma la seva recerca d'una ordenació racional de l'espai urbà seguint el model de ciutat-jardí que hem esmentat anteriorment, sempre tenint en ment, però, la importància de l'Hospitalet com a porta d'entrada a Barcelona. Puig i Gairalt volia ser l'artífex, en definitiva, de la conversió de l'Hospitalet de nucli rural a ciutat moderna.

D'aquesta manera, si bé les transformacions al Centre foren destacables (creació de les places de l'Ajuntament o del Repartidor i aixecament d'edificis d'una certa qualitat, obertura de la Rambla fins a la Marina...), allà on el pla era realment revolucionari des d'un punt de vista de reordenació urbanística fou a les zones no urbanitzades. Així, per al Samontà es va projectar una ciutat-jardí amb els carrers i places estructurats a partir de les actuals Avinguda Miraflores i Isabel la Catòlica, i que havia de ser la futura zona residencial de l'Hospitalet. A la Marina replantejà la Gran Via com a gran avinguda-saló monumental, la porta sud de Barcelona, amb elegants edificis destinats a oficines i amb un gran pont sobre el Llobregat a l'estil dels ponts francesos que travessen el Sena, que haurien de fer d'aquesta zona de l'Hospitalet una ciutat corporativa, ordenada i amable. En paraules de Mercè Vidal, "una concepció urbana que entronca amb els ideals difosos pel Noucentisme i els valors de civilitat als quals aspiraven per als seus ciutadans".

L'urbanista i arquitecte municipal va projectar un plànol on les places actuarien com a centres des dels quals els carrers i avingudes arrencarien en disposició radial, rediseñant el cor de la ciutat a través de la transformació del barri del Centre i Santa Eulàlia amb la via del tren com a límit i convertint Collbanc - la Torrassa en una "zona jardí obrera" esponjada i higienitzada.

El 1928 el pla de Puig i Gairalt va ser aprovat pel consistori i les primeres reformes que es van aplicar foren aquelles relatives al sanejament i a l'edificació d'equipaments municipals.

Al fet que Puig i Gairalt es va trobar amb una ciutat urbanísticament desordenada des del principi de la seva tasca, factor que constituïa ja de per si un autèntic repte, s'hi va afegir, l'any 1936, l'esclat de la Guerra Civil. La ciutat imaginada i projectada per l'arquitecte hospitalenc es veié truncada dràsticament pel conflicte, causant de la paralització gairebé total de l'activitat productiva i constructiva, ja que tots els esforços econòmics s'havien de derivar cap a les necessitats de la guerra.

L'ARQUITECTURA NOUCENTISTA A L'HOSPITALET

Els postulats noucentistes s'expandiren per Catalunya de forma esglaonada i desigual i l'Hospitalet no en fou una excepció. No obstant això, el Noucentisme arribà aviat a l'Hospitalet, bé per la proximitat amb Barcelona, nucli irradiant de modernitat, bé per la presència a la ciutat de determinades personalitats que esdevindrien cabdals a l'hora

d'explicar aquest moviment. De fet podem constatar que els primers edificis inequívocament imbuïts per les fórmules noucentistes s'edificaren a partir de l'any 1916.

Sempre parlant de l'Hospitalet, podem dividir el Noucentisme en dues etapes consecutives. La primera etapa s'iniciaria cap al 1916, quan comencem a trobar un gruix important d'obres que ja ha deixat de banda l'estètica modernista —tan escassa i tan puntual, d'altra banda, a la vila de l'Hospitalet. Aquesta primera etapa, que s'allargaria, aproximadament, fins el 1922, és un flirteig constant entre el Noucentisme més classicista o mediterrani, sense oblidar les solucions d'arrel barroca molt sovint emprades a les façanes dels edificis, amb les propostes extrems d'una Secessió vienesa de llarga durada.

PRIMERA ETAPA NOUCENTISTA

La primera etapa (1916-1922) suposa el moment d'adquisició dels paràmetres formals del Noucentisme. No obstant això, com ja hem dit, són moltes les influències modernistes i secessionistes que impregnen les arquitectures d'aquest període: l'allargada ombra d'Otto Wagner tindrà moltes de les tendències contingudes dins el Noucentisme. Sobre el deute entre Noucentisme i Modernisme s'ha escrit a bastament: no podem oblidar que el Noucentisme és un moviment profundament romàntic (ni més ni menys que com el seu predecessor) i, a ulls dels seus historiadors, molt contradictori —tot i que ben bastit i força codificat.

Algunes de les primeres obres noucentistes que trobem a la ciutat són el Magatzem Carbonell (1916) i la Casa Llopis (1916-17), ambdues de Puig i Gairalt. Aquestes obres, que presenten façanes equilibrades i garlandes i medallons decoratius extrems del repertori clàssic, fluctuen entre el Noucentisme i el llenguatge de la Secessió. També del mateix autor és la Casa Bó (1918), d'un Noucentisme d'arrel barroca. La recuperació d'elements barrocs és una constant no només en el Noucentisme, sinó també en d'altres moviments coetanis, com l'Art Déco internacional; aquest esperit abarrocat, doncs, es troba tant als mobles déco del francès Paul Follot, com a les joies del català Jaume Mercadé. Els millors exponents noucentistes d'aquesta tendència curulla de referències populars i regionals i arrelada a la tradició barroca del país són, probablement, Masó, Pericas i Goday. També a l'Hospitalet trobem bons exemples d'aquest tipus d'arquitectura popularista, quasi sempre signats per Puig i Gairalt —que guanyarà rellevància a partir dels anys vint— com ara la Casa Tubau (1920). Per tal d'il·lustrar la barreja d'estils i d'influències que assenyalàvem a l'hora d'acotar aquesta primera etapa hem de fer referència a la Casa Rocamora, contemporània de l'anteriorment citada Tubau, però que presenta una solució completament diferent a la seva façana, amb una visible teulada a dues aigües; la desorientació estilística que viu Puig i Gairalt en el moment d'aixecar aquests dos immobles és un reflex de l'aiguabarreig de tendències que viu el moviment no només a l'Hospitalet, sinó a tot el país.

De fet, les darreres obres d'aquesta primera etapa noucentista són, sorprenentment, edificis modernistes, com ara la Granja Font (1921) de Puig i Gairalt i la casa del car-

rer del Bruc, 18 (1922). La Granja Font evoca, amb la seva decoració en maons, les obres neomodèjars dels primers anys del segle xx. La casa del carrer del Bruc, molt mediterrània i d'un modernisme contingut, és un habitatge unifamiliar amb jardí; la façana presenta decoracions en obra vista i en ceràmica. Casualment, totes dues cases foren ornamentades amb el mateix model de rajola: els arrambadors del vestíbul de la Granja Font i les ceràmiques de la façana de la casa del carrer del Bruc són idèntics; es tracta de l'arrambador número 28 del catàleg de la fàbrica Pujol i Bausis (1901).

SEGONA ETAPA NOUCENTISTA

La segona etapa (1922–1939) suposa la consolidació del Noucentisme, tot i que també la seva mort. Aquest és un període que, com el primer, i a causa de la seva llarga durada, barreja tendències i sensibilitats diverses: anirà del Noucentisme més classicista als canons més radicals proposats pel Moviment Modern –capitanejats, a la ciutat, per Ramon Puig i Gairalt–, passant pel Déco més estilitzat. No obstant, aquest segon període és conscientment noucentista i el rerefons intel·lectual del moviment tindrà la major part de la producció artística de la ciutat. Estem parlant, doncs, de Noucentisme en fons i forma. Si bé és cert que molts experts donen per periclitat el moviment a partir de la dictadura de Primo de Rivera, no podem oblidar que moltes de les propostes intel·lectuals del Noucentisme no es duran a terme fins als anys vint (recordem les solucions al problema de l'habitatge obrer o els nous plans urbanístics que arribaran a esquitxar tot el territori) i, sobretot, fins la instauració de la República.

Tendència classicista

L'Hospitalet s'urbanitza, fonamentalment, a partir dels anys vint; així, no és estrany que trobem obres arquitectòniques de tot tipus vinculables al Noucentisme. Durant els anys del Noucentisme s'erigiren edificis residencials, establiments comercials, mercats, art funerari, edificis institucionals, escolars o industrials. Com hem dit, hi ha diverses tendències dins aquest moviment i totes són la maduració de les que nasqueren durant la primera etapa. La tendència més explotada (i la que més tendeix a relacionar el públic general amb el Noucentisme) és la que podríem definir com a classicista o de recuperació del llenguatge formal grecolatí; llenguatge que, d'altra banda i com és sabut, mai s'arribà a perdre, ni tan sols durant els anys del Modernisme més exuberant. Aquest classicisme estarà, quasi sempre, contaminat per gairebé tots els estils històrics, amb una forta empremta del llenguatge de la *Wagnerschule*. Així, els ordres clàssics es fonaran amb medallons, garlandes i recursos d'allò més variats extrets dels repertoris d'arquitectes estrangers com ara Wagner, Olbrich, Hoffmann o Mackintosh.

Algunes de les obres més representatives d'aquesta tendència són projectes de Puig i Gairalt, com ara la Casa Torres (1922), la Casa Domingo (1923), la Fàbrica Cosme Toda (1923), les Casetes Borràs (1923), el Centre Catòlic (1924), la capella del Cementiri (1926), la Casa Carreras (1930) o la Casa Talens (1934). També, no obstant,

dins aquesta tendència trobem obres d'altres arquitectes: Cal Manets (c. 1920-1930), la casa del carrer de París, 1 (1924), la casa del carrer del Príncep de Bergara, 24-26 (1925), la casa del carrer del Príncep de Bergara, 10 (1927), les cases del passatge Oliveras, 24-42 (1927), les cases del carrer de Molines, 28-34 (1928), la casa del carrer del Montseny, 76 (1929), la casa del carrer de l'Església, 49 (1930), les cases del carrer del Príncep de Bergara, 42-44 (1931) o la casa del carrer del Bruc, 32 (1934). Fruit d'aquesta tendència és, també, la reforma en clau noucentista del Palauet de Can Buxeres (c. 1921-1926) efectuada per Josep Plantada. Aquestes obres responen a funcionalitats i usos d'allò més diferents, ja que trobem habitatges, majoritàriament, però també edificis religiosos o de caràcter institucional; els habitatges, però, es poden classificar en diverses categories (cases de veïns, cases unifamiliars amb o sense jardí, habitatges passadís, etc.).

D'aquests edificis, són especialment destacables la capella del Cementiri, la Fàbrica Cosme Toda, el Centre Catòlic, les cases del carrer de Molines, Cal Manets o Can Buxeres.

La capella del Cementiri és l'únic edifici religiós projectat pel seu arquitecte i és una obra d'un classicisme auster, que beu de les influències de l'Antiga Grècia.

A la Fàbrica Cosme Toda el seu autor empra el maó no en clau modernista, sinó en clau racionalista; d'un classicisme sobri, ens trobem al davant d'un dels millors exemples de Noucentisme fabril de tot Catalunya —dos conceptes (Noucentisme i fàbrica) sovint ignorats per la historiografia de l'art, però que no podem passar per alt a l'hora de parlar de la producció de Puig i Gairalt.

El Centre Catòlic és un dels enllaços més evidents que proposa el seu autor entre Noucentisme i tradició arquitectònica italiana (té un cert aire a les propostes de Rubió i Tudurí i Duran i Reynals). Les cases del carrer de Molines varen ser aixecades a partir d'un mateix projecte i ajuden a il·lustrar una de les grans línies de debat a l'entorn de l'arquitectura noucentista: la de "la bellesa de la llarg humil".

Cal Manets és una casa unifamiliar envoltada per un petit jardí; no destaca per les seves dimensions, però sí per la seva serena dignitat, que ens remet a les torres noucentistes d'estiueig del Garraf, el Baix Llobregat o el Maresme.

Can Buxeres rebé, en una data no determinada entre el 1921 i el 1926, unes intervencions a càrrec de Josep Plantada i Artigas de les quals no es conserva documentació. Plantada era arquitecte municipal de Barcelona, la qual cosa podria explicar que no demanés el permís oficialment. Els Buxeres confiaren en aquest arquitecte per haver estat l'artífex de la remodelació neoclàssica del Cercle del Liceu (l'aleshores propietari de Can Buxeres n'era soci). Fruit de la intervenció de Plantada és el menjador del palauet. Aquest menjador presenta un fris de guix pintat amb medallons que contenen caps de dames i cavallers renaixentistes. També construí el porxo que avui en dia podem observar a l'entrada. A més, allargà la façana del primer pis en sentit longitu-

dinal afegint, a banda i banda, dos cossos. Suposem que Plantada també modificà el jardí i que les balustrades decorades amb gerros que compartimenten l'espai en terrasses són obra seva.

Tendència popularista

Una altra de les tendències de l'arquitectura del Noucentisme, com hem dit, és la que pretenia crear un llenguatge arrelat a la tradició del país. Aquesta voluntat de creació de quelcom nou a partir de la recuperació d'elements populars entronca amb la necessitat dels arquitectes del moment de crear un estil nacional propi. Aquest debat no és únicament típic del Noucentisme perquè, de fet, venia de molt lluny, del darrer terç del segle XIX, concretament. Com hem comentat anteriorment, aquesta tendència popularista i regional té els seus màxims exponents en Pericas, Goday, Masó o, fins i tot, Puig i Cadafalch en la seva darrera etapa. Es tracta, possiblement, del Noucentisme més genuí: entronca amb l'arquitectura vernacle i és completament intel·ligible, per mesurat i serè. A principis de segle XX, com ja hem explicat, es comença a trencar la idea que l'arquitectura barroca és una degeneració de la clàssica, així que durant aquesta segona etapa trobarem edificis clarament inspirats en la tradició constructiva del país. No només el Barroc inspira aquesta tendència ja que, fonamentalment, es basa en la idea general de la casa de pagès.

Algunes de les obres més representatives d'aquesta tendència són les Cotxeres de Santa Eulàlia (1922), la tristament desapareguda Fàbrica Can Gomar (1924), l'estafeta de Correus (1926), Ca n'Oliveras (1930) o la Casa Boleda (1932).

D'aquestes, són especialment destacables la Fàbrica Can Gomar, l'estafeta de Correus i la Casa Boleda, totes tres de Puig i Gairalt.

Can Gomar era un edifici industrial que incloïa l'habitatge del propietari; era, possiblement, l'obra hospitalenca més impregnada de l'esperit de Rafael Masó i, per tant, es tractava de la més genuïnament noucentista: tota ella era una síntesi de les propostes de Masó quant als volums constructius i als recursos decoratius emprats.

L'estafeta de Correus és una obra que conjuga un cert estil de la Wagnerschule amb recursos extrets de l'arquitectura vernacle (alguns d'ells actualment perduts, com els esgrafiats que ornaven els seus murs); és interessantíssima la torratxa rematada per una estructura de ferro i les propostes volumètriques d'arrel barroca que es desenvolupen al llarg de tota la façana. Fou, abans de la seva progressiva degradació, un dels edificis institucionals més bonics i interessants del Noucentisme.

La Casa Boleda, aparentment molt clàssica (molt ortodoxa, molt "noucentista de manual") i que entronca amb el Noucentisme d'estiueig —i, a partir d'aquí, amb l'aspiració petitburgesa de "la caseta i l'hortet"—, és en realitat un joc de volums d'allò més expressiu i modern maquillat amb torratxes, voladissos i galeries de solana de casa pairal i decoracions ceràmiques que ens remetien al Barroc valencià.

Tendència vers un llenguatge modern

Una altra de les tendències del Noucentisme és la que pretén evolucionar envers un llenguatge modern. Aquest acostament al Racionalisme anterior al moviment del GATCPAC es veurà, molt sovint, influenciat per l'Art Déco. Aquesta tendència fou capitanejada, a tot Catalunya, pels germans Puig i Gairalt, així que no és estrany que les obres adjudicables a aquesta sensibilitat estiguin signades per Ramon Puig i Gairalt a l'Hospitalet.

Algunes de les obres més representatives d'aquesta tendència són el Mercat del Centre (1926), la Casa Sanfeliu (1928), el Xalet Ysern (1930), el Mercat de Collblanc (1932) o el Banc Hispano Colonial (1936); totes elles, com hem dit, de Puig i Gairalt.

D'aquestes, en són especialment destacables la Casa Sanfeliu i el Mercat de Collblanc.

La primera, tot i que parcialment mutilada, és una de les poques cases unifamiliars amb jardí que es podria adscriure al moviment Déco a tot l'Estat; l'estil encara es vincula al Noucentisme (el famós esgrafiats de la Mare de Déu de Montserrat o el regust classicista en la composició de l'entrada en són el millor exemple), però el Déco es deixa veure en la concepció volumètrica, en l'embigat del terrat o en les reixes del perímetre. En no poques ocasions la historiografia ha titllat el Déco de frívol i lleuger, però la Casa Sanfeliu és una obra ben executada i, el que és més important, roundament coherent.

El Mercat de Collblanc, igualment, presenta recursos noucentistes (com les rajoles valencianes dels seus interiors) i plàstica Déco (en els volums de les façanes i en la monumentalitat de les entrades).

CONSIDERACIONS FINALS

El projecte noucentista morí amb la dictadura franquista. No obstant això, sempre s'ha parlat d'un Noucentisme de llarga durada (encara que, majoritàriament, aquest concepte fa referència a un estil buit de contingut, en cap cas un moviment); els Edificis de la Caixa (1950) de Manuel Puig i Janer —que, per cert, contenen un grup escultòric del noucentista Rafael Solanic— són un dels millors exemples del monumentalisme franquista a la ciutat.

D'altra banda, com ja hem dit, el Noucentisme no és reduït únicament a l'arquitectura, a l'Hospitalet. Caldria, en algun moment, posar fil a l'agulla i analitzar en profunditat la tan rica producció artística noucentista de la ciutat, ja que no tot queda enllestit amb l'estudi de l'obra dels germans Puig i Gairalt. És interessant fer esment a d'altres figures del noucentisme hospitalenc, com ara l'escultor Rafael Solanic (nat a Barcelona, encara que molt vinculat a l'Hospitalet; de fet, Solanic es casà, el 1922, amb Júlia Serra, de la nissaga cornellanenca de ceramistes). Fóra bo, més endavant, posar sobre

la taula la relació entre noucentistes hospitalencs: Rafael Solanic, els germans Serra i Abella, els germans Puig i Gairalt (Solanic i Antoni Puig compartiren estudi a la Diagonal durant un temps), Rafael Barradas (ni hospitalenc de naixement, ni noucentista, però cabdal en els ambients culturals de la ciutat durant els anys vint), etc.

BIBLIOGRAFIA

CAMÓS, Joan; SANTACANA, Carles (Dir.). *Història de l'Hospitalet. Una síntesi del passat com a eina de futur*. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de l'Hospitalet, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 1997.

CAMÓS, Joan. *L'Hospitalet. La història de tots nosaltres, 1930-1936*. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1986.

NAVARRO I ACEBES, Ferran. "Els Plans de l'Hospitalet" a: *XXXI Assembla Intercomarcal d'Estudiosos*. L'Hospitalet de Llobregat, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 1986, p. 59-75.

OECHSLIN, Werner. "Between America and Germany: Werner Hegemann's Approach to Urban Planning," a: *Berlin/New York: Like and Unlike. Essays on Architecture and Art from 1870 to the Present*. Nova York, Rizzoli, 1993.

OLIVERAS, Jordi [et al.]. *Història de la cultura catalana. Volum VII: El Noucentisme*. Barcelona, Edicions 62, 1996.

VIDAL I JANSÀ, Mercè: "Ramon Puig Gairalt, l'arquitecte municipal de l'Hospitalet de Llobregat (1912-1937), dins el marc de la Catalunya nacionalista" a: *Quaderns d'Estudi*, núm. 27. L'Hospitalet de Llobregat, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2014.